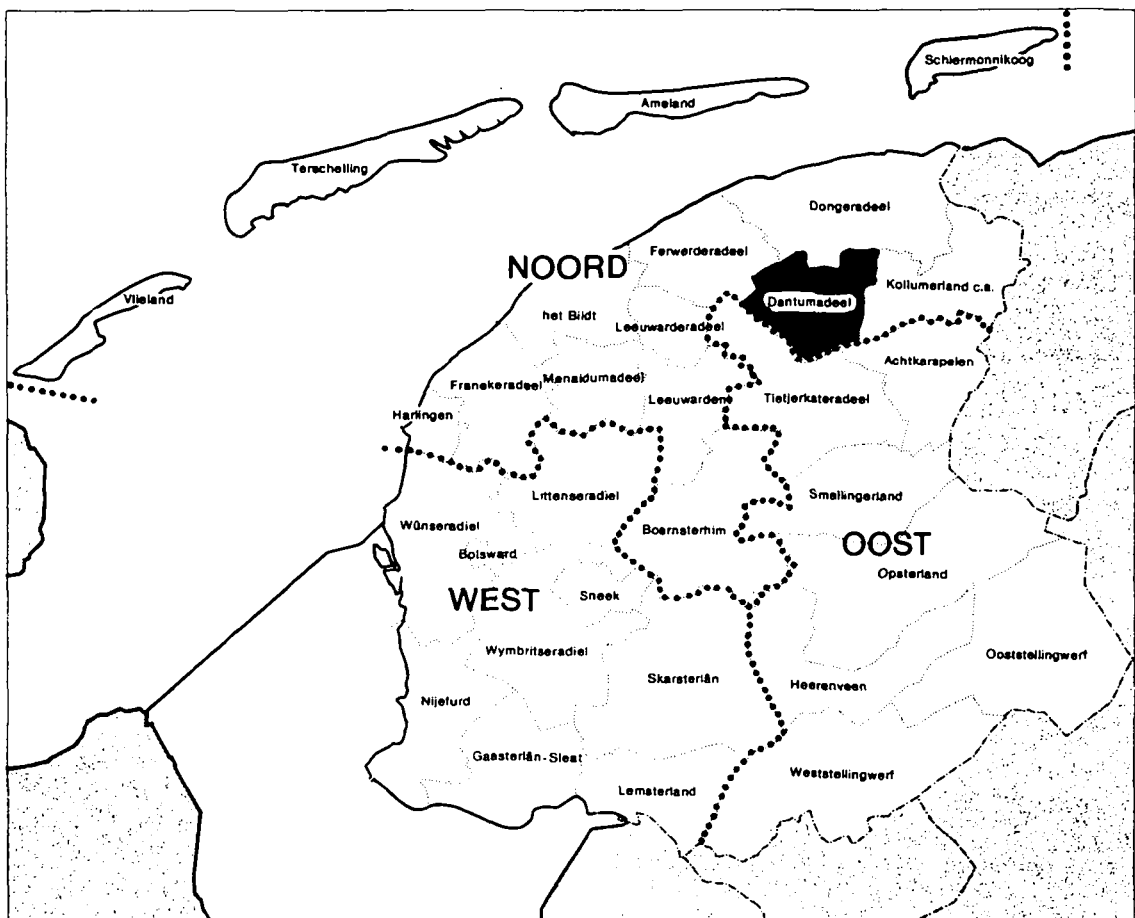

Monumenten Inventarisatie Project

concept GEMEENTEBESCHRIJVING

D A N T U M A D E E L

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO NOORD

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	3
2	BODEMGESTELDHEID	
2.1	Ontstaansgeschiedenis en Bodemsoorten	3
2.2	Reliëf	4
2.3	Afwatering	4
3	GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD	
3.1	Grondgebruik	4
3.2	Verkaveling	5
3.3	Landschapsbeeld	5
4	INFRASTRUCTUUR	
4.1	Waterwegen	6
4.2	Landwegen	6
4.3	Spoor- en tramverbinding	6
4.4	Gas, electriciteit en drinkwatervoorziening	7
5	MIDDELEN VAN BESTAAN	7
6	NEDERZETTINGEN	
6.1	Algemeen	8
6.2	Dorpen	9
6.3	Gehuchten	14
6.4	Verspreide bebouwing	14
	LITERATUUR	15
	BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING	17

1 INLEIDING

De gemeente Dantumadeel ligt in het noordoosten van Friesland in de regio Noord, ten zuiden van de stad Dokkum. De gemeente grenst in het noorden aan de gemeenten Ferwerderadeel en Dongeradeel, in het oosten aan Kollumerland c.a. en in het zuiden en westen aan de gemeente Tytsjerksteradiel in de regio Oost.

In de gemeente Dantumadeel liggen de nederzettingen Broeksterwoude, Damwoude (samenvoeging van de voormalige dorpen Dantumawoude, Akkerwoude en Murmerwoude), Driesum, Rinsumageest, Roodkerk, Sybrandahuis, De Valom, Veenwouden, Wouterswoude en Zwaagwesteinde. In 1925 en in 1965 werden delen van de gemeente bij de stad Dokkum gevoegd en sinds 1984 horen Janum en een gedeelte van Birdaard bij de gemeente Ferwerderadeel.

De oppervlakte van de gemeente bedraagt 87,16 km² waarvan 1,45 km² tot het binnenwater behoort. Op 1 januari 1989 telde de gemeente 19.248 inwoners.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis en Bodemsoorten

IJsmassa's afkomstig uit Skandinavië hielpen keileemlagen afzetten. Na het terugtrekken van het landijs werden deze lagen afgedekt door soms metersdikke lagen dekzand, dat in Dantumadeel veelal aan de oppervlakte komt en door de wind uit het eens droogstaande bekken dat thans de Noordzee in zich bergt, werd aangevoerd. Bij het afsmelten en verder terugtrekken van de ijskap vulden enorme watermassa's dit bekken, waarna de kustlijn hier tientallen meters landinwaarts werd verplaatst en aanzienlijke strandvlakten ontstonden. Hierop werden zware kleilagen afgezet, die dicht onder de kust vaak tot boven de normale zeespiegel reikten en daar soms aaneengesloten banken vormden. Deze grendelden het zoute water af van de hoger gelegen zandgronden en er onstonden tussen deze banken en de hoge gronden zoetwaterbekkens waarin zich een veenpakket ontwikkelde.

Tijdens, maar vooral tussen de diverse transgressie-perioden in, werden door de mens in Noordelijk Oostergo terpen opgeworpen, veelal ter plaatse van reeds bestaande nederzettingen op de hoger opgeslijpte delen. Na de bedijkingen werd de verdere opbouw van der woonheuvels gestaakt. In het noordelijke, hoofdzakelijk beneden NAP gelegen, gedeelte van Dantumadeel liggen een twaalf-tal terpen. Dit aantal is betrekkelijk klein gebleven als gevolg van de relatieve nabijheid van een tweetal omvangrijke zandruggen, die een groot deel van dit gebied op natuurlijke wijze tegen overstroming beschermden.

In bodemkundig opzicht is het grondgebied van de gemeente in drie hoofdtypen te onderscheiden. Langs het Dokkumer Diep en de Ee ligt een strook kleigrond, waarvan het oppervlak tot boven NAP is

opgeslibd. Zuidelijk daarvan bevinden zich een door een kleilaag bedekte veengronden, welke beneden NAP zijn gelegen. De lage ligging is onder meer ontstaan door de inklinking van het veen. Door de turfwinning werden de lage ligging en de (vroegere) waterrijkdom in dit gebied bevorderd. Het als "de Wouden" bekend staande gebied wordt gevormd door pleistocene zandgronden, waarop zich plaatselijk veen heeft ontwikkeld. Deze gronden liggen ruwweg in het zuidoostelijk deel en voor een geringe oppervlakte langs de westgrens van de gemeente.

2.2 Reliëf

De langs het Dokkumer Diep en de Ee gelegen kleigronden liggen voornamelijk tussen 0 en 0,5 meter boven NAP, afgezien van de terpen, waarvan de hoogste delen op ca. 1,5 meter boven NAP liggen.

De twee zandruggen, de zogenaamde Dokkumerwouden en de streek Veenwouden-Zwaagwesteinde worden gescheiden door een lager deel, dat bij de Valom het smalst is. Het hoogste punt van de noordelijke rug ligt op 2,9 meter en van de zuidelijke rug op 2,6 meter. Het lagere deel ligt voornamelijk tussen 0,5 en 1 meter beneden NAP, enkele delen zelfs nog lager.

2.3 Afwatering

De afwatering vindt in Dantumadeel plaats in noordelijke richting op de Dokkumer Ee en het Grootdiep. Omdat de kavels loodrecht op de hoogtelijnen van de lagere gronden werden aangelegd werd de waterlossing vergemakkelijkt.

De afwatering geschiedde vanouds met behulp van poldermolens. Na 1900 werden ook enkele elektrische gemalen in gebruik genomen. Vooral met de afwatering van de lager gelegen delen in het (zuid) westen van de gemeente was het slecht gesteld. In de jaren dertig kwam daar verbetering in toen in het Buitenveld (ten noordwesten van Veenwouden) een nieuw gemaal werd gebouwd en nieuwe sloten werden gegraven.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Omstreeks 1850 kon op de hoger gelegen delen rond de dorpen nog veel bouwland worden aangetroffen, vaak gemengd met weide- en hooiland. De lager gelegen delen waren als weide- en hooiland in gebruik. In 1850 lagen nog hele stukken woeste grond binnen de grenzen van de gemeente. Met name ten noorden en noordwesten van Veenwouden lagen nog uitgestrekte, laag gelegen moerassige gebieden. In het zuidoosten van de gemeente waren omstreeks 1850 ook nog onontgonnen heide-gronden.

Na 1850 werd geleidelijk aan steeds meer bouwland omgezet in grasland. Het bouwland is na de Tweede Wereldoorlog vrijwel ge-

heel verdwenen met uitzondering van enkele kleine stukken in de nabijheid van de dorpen.

De geleidelijk aan ontgonnen heide-gronden werden aanvankelijk vooral gebruikt als bouwland. De opbrengsten waren marginaal. De komst en het toenemende gebruik van kunstmest leidde hier uiteindelijk tot het ontstaan van vruchtbare graslanden.

Verder werden in de jaren dertig - in het kader van een werkgelegenheidsproject - grote delen van het Buitenveld eindelijk goed in cultuur gebracht, nadat de afwatering was verbeterd. Na de (her)verkaveling werden temidden van de weilanden een achttal nieuwe boerderijen gebouwd.

Van de vele eendekooien die hier vroeger waren zijn er slechts twee overgebleven, een bij Oudkerk en een ten noordwesten van Rinsumageest. Enkele kooien verdwenen al voor 1850; andere daarna.

3.2 Verkaveling (Kaart 2)

Omstreeks 1850 kwamen in het kleigebied in het noorden van de gemeente blokverkavelingen voor. In het grootste deel van de gemeente, het gebied dat tot de Friese Wouden wordt gerekend, was voornamelijk sprake van strokenverkavelingen, in de vorm van een opstrekkende verkaveling of een hooilanden-verkaveling met zeer lange smalle stroken. Het geheel had een waaiervormig patroon.

Door het in cultuur brengen en (opnieuw) verkavelen van de natte gebieden na de verbetering van de afwatering, is het oude verkavelingspatroon niet of nauwelijks meer herkenbaar. De vele smalle en langgerekte perceeltjes hebben plaats gemaakt voor grote rechthoekige percelen die voornamelijk loodrecht zijn gelegen op de lengterichting van de vroegere perceeltjes.

3.3 Landschapsbeeld

Landschappelijk gezien kunnen binnen Dantumadeel twee gebieden worden onderscheiden. Het westelijke deel van de gemeente kan gerekend worden tot het landschap van de hooilanden in Dantumadeel en Tytsjerksteradiel. Het is een open gebied met weide- en hooilanden en weinig of geen opgaande beplanting, een gebied dat voor de ontginning erg waterrijk was en waarin nauwelijks of geen bewoning voorkwam. Bij Veenwouden is een klein stukje van het oude waterrijke landschap bewaard gebleven hetgeen beheerd wordt door het Fryske Gea.

Het oostelijke deel van de gemeente hoort tot het landschap van de wegdorpen/de Wouden, tegenwoordig een weidegebied. De dorpen en de verspreide bebouwing liggen er aan de (doorgaande) wegen, welke op de ruggen zijn gelegen of daar verbindingen tussen vormen. Kenmerkend voor dit gebied zijn de deels bewaard gebleven houtwallen en houtsingels, die nog herinneren aan de tijd dat hier veel meer bouwland voorkwam, en de kleine bosjes.

Het noordwestelijke deel van de gemeente (Birdaard, Sybrandahuis) en het noordoostelijke deel kunnen tot het terpenlandschap worden gerekend.

In het algemeen verloopt de overgang van het gesloten landschapsbeeld van de Wouden naar het zeer open landschapsbeeld van terpen en hooilanden zeer abrupt.

4 INFRASTRUCTUUR (kaart 3)

4.1 Waterwegen

Voor het vervoer over water waren vooral de trekvaarten van groot belang. De in 1647 gegraven trekvaart tussen Leeuwarden en Dokkum ligt aan de noordwest grens van de gemeente. In 1648 werd een verbinding gegraven met het dorp Rinsumageest. In het noordoosten van de gemeente ligt de tussen 1654 en 1656 gegraven trekvaart tussen Dokkum en Stroobos (en verder naar Buitenpost). Dantumadeel had een rechtstreekse verbinding met deze vaart. Ook de andere dorpen waren over water bereikbaar.

Vooraf in het laaggelegen westelijke deel van de gemeente waren verscheidene waterlopen en vele meertjes. Het grootste deel van de meren is tussen 1925 en 1940 drooggelegd. De meeste waterlopen zijn nog aanwezig en hebben voor een deel tegenwoordig ook een recreatieve functie.

4.2 Landwegen

Het wegenpatroon in Dantumadeel hangt van oudsher nauw samen met de landschappelijke gegevenheden. Op de ruggen liggen enkele of dubbele wegen met haaks daarop diverse insteek- en verbindingswegen. Een doorgaande route van Leeuwarden naar Dokkum liep langs Veenwouden. Het vochtige westelijke deel van de gemeente was alleen over water (goed) bereikbaar. Landwegen waren er niet of nauwelijks. Wel bestond een verbinding over land van Dokkum naar Birdaard.

Na 1850 werden de doorgaande wegen over de dorpen geleidelijk aan verhard, later kwamen ook de minder belangrijke wegen aan de beurt. Het over land moeilijk toegankelijke westelijke deel van de gemeente werd pas in de jaren dertig van deze eeuw ontsloten door de aanleg van enkele nieuwe wegen (Buitenveld en Buitenveldsterweg).

Enkele belangrijke veranderingen van na de Tweede Wereldoorlog zijn de zogenaamde Hoofdweg - een omleiding van het doorgaande verkeer om het dorp Veenwouden heen - en ook de Marwei, een onderdeel van de nieuwe route van Leeuwarden langs Rinsumageest naar Dokkum. In het kader van de ruilverkaveling werden nieuwe verbindingen aangelegd ten behoeve van een betere bereikbaarheid van de landbouwgronden.

4.3 Spoor- en tramverbinding

Binnen de gemeente Dantumadeel ligt langs de zuidgrens een gedeelte van de spoorlijn tussen Leeuwarden en Groningen, welke in 1866 werd aangelegd. Veenwouden kreeg een station en Zwaagwesteinde in 1902 een stopplaats. De oorspronkelijke gebouwen zijn

niet bewaard gebleven.

Direct ten zuiden van de spoorlijn ter hoogte van Veenwouden stond vroeger (al in 1926) een watertoren van de spoorwegen, welke inmiddels is afgebroken.

Om de trein beter bereikbaar te maken voor de bewoners uit de omgeving werd in 1880 een tramverbinding tussen Dokkum en Veenwouden aangelegd. Deze werd geëxploiteerd door de eerder dat jaar opgerichte Nederlandsche Tramweg Maatschappij (NTM). In de eerste jaren na de aanleg reed er een paardetram, welke omstreeks 1925 werd vervangen door een stoomtram. Mede als gevolg van de toenemende concurrentie van de autobusdiensten liep de belangstelling voor het vervoer per tram terug en moest uiteindelijk de tramverbinding worden opgeheven. De rails zijn verwijderd.

4.4 Gas, electriciteit en drinkwatervoorziening

Aansluitingen op het aardgas kwamen eerst na de Tweede Wereldoorlog tot stand. Electriciteitsvoorzieningen kwamen in een groot deel van de gemeente al vanaf het eerste kwart van deze eeuw tot stand.

De eerste aansluitingen op het waterleidingnet kwamen voor de Tweede Wereldoorlog tot stand (bijvoorbeeld het gemeentehuis). Het merendeel van de woningen in de dorpen Dantumawoude, Akkerwoude en Murmerwoude werd echter pas omstreeks 1952 op het net aangesloten.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

De bevolking van Dantumadeel vond haar bestaan vanouds voor een groot deel in de landbouw en kleinhandel. Op de kleigrond heeft de veeteelt altijd de hoofdfunctie gevormd met uitzondering van een strook hoog opgeslibde grond langs het Diep. In de Wouden was sprake van gemengd bedrijf. De akkers lagen op de hoogst gelegen gronden rond de dorpen, de hooilanden in de laagstgelegen vochtige gronden en de weilanden, globaal gezien, daar tussen in.

Het verbouwde graan werd verwerkt in een van de korenmolens die Dantumadeel vroeger rijk was ("de Welkomst" te Akkerwoude, in 1911 afgebrand, molen te Veenwouden, molen te Zwaagwesteinde). Van de molens te Veenwouden en Zwaagwesteinde is de romp bewaard gebleven.

Van tijdelijk, maar groot belang, was de teelt en de verwerking van cichorei. Dit gewas werd tegen het einde van de 18e eeuw door de toenmalige grietman P.A. Bergsma geïmporteerd. Gedurende ruim een eeuw was het de kurk waarop de economie van Dantumadeel dreef. Rond 1900 waren in de gemeente zo'n twintig cichoreidrogerijen. In de jaren dertig van deze eeuw kwam een einde aan de verbouw van dit gewas.

Na 1850 werd geleidelijk aan veel bouwland omgezet in grasland en nam de veehouderij in omvang toe. In Veenwouden werd in 1879 de

particuliere zuivelfabriek "Freia" opgericht. Coöperatieve fabrieken kwamen er in Akkerwoude (1899, "Dokkumer Wâlden en Omkriten") en in Rinsumageest (1901, "De Toekomst"). De zuivelfabrieken in Dantumadeel zijn rond 1970 gesloten. De gebouwen zijn (gedeeltelijk) bewaard gebleven. De fabrieken in het voormalige Akkerwoude en in Rinsumageest hebben nog steeds een bedrijfsbestemming (exportslachterij en ?); de fabrieksgebouwen in Veenwouden staan al jaren leeg.

Van grootschalige industriële ontwikkelingen was in Dantumadeel geen sprake. Een groot deel van de in de statistieken vermelde bedrijvigheid was overigens waarschijnlijk gevestigd langs de trekvaart in het deel van de gemeente dat later bij Dokkum is gevoegd. Zo zijn in Dantumadeel verschillende industriemolens in werking geweest. Behalve de reeds genoemde korenmolens waren er houtzaagmolens en mosterdmolens. Anderen verdienden de kost in een van de (in 1855 nog aanwezige) scheepstimmerwerven of kalkbranderijen. Van belang was ook de aan de Stroobosser trekvaart staande betonfabriek van de firma Kool en Wildeboer N.V. In 1921 werd in de nabijheid van deze fabriek een blok betonwoningen gebouwd. Een ander met het bestaan van deze fabriek samenhangend verschijnsel waren de vele wegen met een betondek in de gemeente. Deze betondekking is later veelal verwijderd.

Net als in Kollumerland werd op de schrale heidegronden als gevolg van de geringe opbrengst veel armoede geleden. De heidebewoners, die woonden in (plaggen)hutten (spitketen) en kleine gemetselde woninkjes (zogenaamde woudhuisjes), trachtten iets te verdienen door het draaien van ropen (touw), het maken van heidebezems en schrobbers, of het vlechten van matten voor stoelen. Tegen de zomer vonden velen werk bij de boeren op de klei, soms tot ver in de provincie Groningen. De komst en het gebruik van kunstmest dat omstreeks 1900 toenam deed in de loop van de jaren twintig dit vroegere heidegebied veranderen. De bouwlanden werden herschapen in vruchtbaar grasland.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

De oudste continue bewoning in de gemeente moet in het noordelijk deel, behorend tot het terpengebied gezocht worden. De meeste terpen zijn niet als woonplaats blijven bestaan. De nederzettingen in de hoger gelegen delen van de Wouden zijn ontstaan door migratie uit aangrenzende lager gelegen gebieden, waarschijnlijk in de 11e tot 13e eeuw. De eerste vestigingsplaatsen zullen aan de rand van het Woudgebied hebben gelegen. De gedeeltelijk met veen bedekte gronden werden ten behoeve van de akkerbouw ontgonnen. Ten gevolge van de ontwatering en oxydatie van het veen trad bodemdaling op, waardoor nieuwe, zuidelijker gelegen gronden moesten worden ontgonnen. De turfwinning die sinds de late middeleeuwen in deze dorpsgebieden plaatsvond, heeft dit proces bevorderd. De

verschuiving heeft zich het sterkst voorgedaan in de Dokkumer Wouden, tussen Rinsumageest en Driesum. De dorpen Veenwouden en Zwaagwesteinde in het zuiden van de gemeente zijn op een overeenkomstige wijze ontstaan.

De Valom en Veenwoudsterwal ontstonden langs een vaart als specifiek op de turfgraverij gerichte nederzettingen. De ontginning van de verveende gronden in het zuidelijk deel van het grondgebied te Murmerwoude, Veenwouden en Zwaagwesteinde vond tot in de 19e eeuw plaats. Op de minst aantrekkelijke heidevelden van Murmerwoude en Zwaagwesteinde kwamen rond 1800 nederzettingen tot ontwikkeling door de vestiging van veenarbeiders en handwerkslieden. Het ontstaan van de zogenaamde heidedorpen Broeksterwoude en (het zuidelijk deel van) Zwaagwesteinde zijn hiervan het gevolg. Tot in het begin van deze eeuw kwamen plaggenhutten hier nog op grote schaal voor.

Tussen 1850 en 1940 vond vooral in de dorpen Akkerwoude en Murmerwoude (thans met Dantumawoude samengevoegd tot Damwoude) en Zwaagwesteinde een aanzienlijke groei van de bevolking plaats. (zie Bijlage I)

Vermeldenswaardig is verder het grote aantal verschillende kerkgenootschappen dat al verschillende decennia in de gemeente Dantumadeel aangetroffen kan worden. Dit heeft geleid tot een opvallend groot aantal kerkgebouwen en, in mindere mate, tot een groot aantal scholen.

6.2 Dorpen

Veel gegevens ten behoeve van de nu volgende beschrijvingen van de dorpen werden ontleend aan of overgenomen uit de Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst voor Dantumadeel.

Broeksterwoude

Broeksterwoude is sinds 1964 een zelfstandig dorp. Voor die tijd hoorde het bij Akkerwoude en voor een klein deel onder Murmerwoude. Het ontstaan van dit dorp, dat met de Valom de jongste nederzetting van de gemeente vormt, hangt nauw samen met de turfwinning en ontginning. Bij die ontginning in de 18e en 19e eeuw is het gebied, afwijkend van het oudere reeds in cultuur gebrachte dorpsgebied, in rechthoekige blokken opgedeeld, waarover de bebouwing grillig verspreid is gelegen. De zeer kleine, primitieve woningen lagen vaak midden in het veld en niet aan het rechtlijnige wegen- en padenstelsel.

Langzaam trad een verdichting van de bebouwing op. De groei van de nederzetting maakte in de jaren zeventig van de vorige eeuw de bouw van een school en een kerk wenselijk en mogelijk.

In het begin van deze eeuw werden ook de laatste verspreid liggende plaggenhutten geleidelijk aan vervangen door uit steen opgetrokken kleine woninkjes of boerderijtjes, welke nu voornamelijk aan een van de wegen werden gebouwd. Aan het einde van de opvaart naar het dorp, de Broekstervaart, welke in 1948 werd gedempt, onstond een wat dichter bebouwde kern.

Damwoude

Het dorp Damwoude, de hoofdplaats van de gemeente Dantumadeel, is in 1971 ontstaan door de samenvoeging van de dorpen Dantumawoude, Akkerwoude en Murmerwoude. De drie dorpen onstonden langs een oost-west lopende middeleeuwse ontginningsas van waaruit het gebied werd ontgonnen. Meer naar het noorden heeft waarschijnlijk een oudere ontginningsbasis gelegen. De bebouwing van de drie dorpen was vooral aan de recentere as gelegen en nam in de loop der jaren steeds verder toe, waardoor de dorpen langzamerhand aan elkaar vastgroeiden.

Akkerwoude

Omstreeks 1850 waren de erven aan de Voorweg, een deel van de ontginningsas, bijna alle bebouwd geraakt. Omdat de weg de meeste kavels onder een schuine hoek snijdt, staat een groot deel van de bebouwing, welke in de lengterichting op de kavels is gelegen, schuin op de weg. Terwijl de Voorweg in de loop van deze eeuw haar agrarische karakter vrijwel geheel verloren heeft herinneren de geringere bebouwingsdichtheid en enkele agrarische bedrijven aan de Achterweg nog aan de vroegere hoofdfunctie van het dorp. Een bijzonder element aan de noordzijde van deze Achterweg vormen de bedrijfsgebouwen van de voormalige zuivelfabriek "de Dokkumer Walden en Omkriten", welke van 1900 tot 1969 in functie was. Aan de westzijde van de fabriek lag de loswal van de Akkerwoudstervaart, waarvan het laatste deel in de jaren dertig of veertig werd gedempt. In 1966 maakte een afdamming ruim een kilometer noordelijker een definitief eind aan het bestaan van de vaart als vaarweg.

Dantumawoude

In tegenstelling tot Akkerwoude zijn in Dantumawoude meer terreinen langs de Voorweg onbebouwd gebleven, waardoor hier het agrarische karakter nog enigszins aanwezig is. Ten zuiden van de Voorweg ligt enige verspreide bebouwing van voor 1850. De ruimtelijke structuur van dit voormalige dorp is na 1850 niet of nauwelijks veranderd.

Murmerwoude

Ook in dit dorp was de bebouwing aanvankelijk geconcentreerd aan de Voorweg. In de tweede helft van de 19e eeuw onderging dit dorp echter een belangrijke verandering doordat de noord-zuid lopende Hoofdweg een belangrijke verkeersader werd met de aanleg van een trambaan tussen Dokkum en Veenwouden in 1880. In datzelfde jaar werd Murmerwoude de nieuwe hoofdplaats van de gemeente. Aan de Hoofdweg, op de kruising met de Voorweg, verrees een statig nieuw gemeentehuis. Deze bestuursfunctie en de relatief gunstige ligging ten opzichte van het verkeer hebben het dorp sterk doen groeien. Tot vlak na de Tweede Wereldoorlog uitte deze groei zich

vooral in een verdichting van de bebouwing langs het bestaande assenkruis, waar onder andere verschillende (gepleisterde) rentenierswoningen verschenen. Naderhand werden nieuwe woonwijken aangelegd, vooral ten zuiden van de Voorweg. Hierdoor is het agrarische karakter van het dorp grotendeels verdwenen, met uitzondering van de Achterweg. Door het verdwijnen van de bomen langs de weg heeft het centrum een veel kaler aanzien gekregen.

Driesum

Ook in Driesum ligt de bebouwing voornamelijk aan de oost-west lopende weg, een oorspronkelijke ontginningsbasis. In tegenstelling tot Akkerwoude, Dantumawoude en Murmerwoude is de bebouwing in Driesum in de loop der eeuwen niet in zuidelijke richting opgeschoven omdat ter plaatse van het dorp de hoger gelegen bewoonbare gronden zich niet ver in zuidelijke richting uitstrekten. Aan het eind van de vorige eeuw en daarna heeft zich een dorpskom ontwikkeld rond de kerk en bij het kruispunt van de Kerkstraat en Voorweg. Oostelijk en westelijk van het dorp is de dichtheid van de - overwegend agrarische - bebouwing gering gebleven. Ten oosten van het dorp ligt de Rinsmastate, met bijbehorende tuinaanleg. Van de vroeger in de gemeente aanwezige states is dit de enige waarvan het oorspronkelijke uiterlijk min of meer gehandhaafd is gebleven. Sinds 1972 is hier het gemeentehuis gevestigd.

Rinsumageest

Het op de noordwestelijke rand van de Dokkumerwouden gelegen Rinsumageest was tot 1880 de hoofdplaats van Dantumadeel. Het zwaartepunt van het dorp lag aan het begin van de 19e eeuw ten oosten van de kerk en de daarbij gelegen Tjaardastate. Aan beide zijden van het water (de Murk en de Trekvaart) was sprake van aaneengesloten lintbebouwing. De plattegrond van het dorp is sindsdien niet wezenlijk veranderd. Wel is de bebouwing langs de weg naar Oudkerk en de weg naar Akkerwoude toegenomen. Met het verdwijnen van de states is ook het aanzienlijke karakter van het dorp, waar vroeger sprake van was, belangrijk verminderd.

Van 1901 tot 1976 was de in de dorpskom aan de Murk gelegen zuivelfabriek "de Toekomst" in bedrijf. De gebouwen hebben thans een andere bedrijfsbestemming.

In 1971 werd een gedeelte van de vaart door het dorp gedempt, waardoor een betere verbinding met de nieuwe verkeersweg naar Dokkum werd verkregen.

Roodkerk

Roodkerk ligt in het westelijke deel van de gemeente, tegen de grens met Tytsjerksteradiel. De kerk van het dorp ligt op een oostelijke uitloper van de hogere gronden van de Trynwalden, het grondgebied rond Gytsjerk, Oentsjerk en Aldtsjerk.

De ruimtelijke structuur van het dorp is sinds de 18e eeuw niet veel veranderd. Rond de kerk liggen enkele boerderijen. De overige bebouwing bestaat uit verspreide bebouwing op de hoger

gelegen gronden ten westen van de kerk.

Sybrandahuis

De bebouwing van Sybrandahuis is altijd beperkt gebleven tot enkele verspreid liggende boerderijen en een klein aantal gebouwen in de directe omgeving van de kerk. Door de aanleg van de Birdaarderstraatweg tussen Dokkum en Birdaard in 1915 kwam het bochtige pad te vervallen waarover de kerk vanaf de trekweg naar Rinsumageest bereikbaar was.

De Valom

De Valom werd in 1964 een zelfstandig dorp. Het dorp dat haar ontstaan te danken heeft aan de verveningsactiviteiten in het zuidelijk deel van Murmerwoude, is een van de jongste nederzettingen in Dantumadeel. De dorpsbebouwing is vanouds gelegen aan de noordzijde van de Valomstervaart, het hoofd-element in de plattegrond. De inwoners van de Valom vonden sinds het beëindigen van de turfwinning hun bestaan in de landbouw; langs de vaart liggen dan ook enkele boerderijen. De weg van Dokkum en Murmerwoude liep aanvankelijk tot aan de vaart, maar is rond 1700 doorgetrokken naar Veenwouden. Bij de kruising van de vaart en de weg werden in de 18e eeuw een tolhuis en een herberg gebouwd. Over de vaart lag vroeger een ophaalbrug. Langs de weg is vooral na 1850 de bebouwing geleidelijk aan toegenomen, zodat een kruisvormige plattegrond is ontstaan.

Veenwouden

Het boomrijke Veenwouden ligt in het zuiden van de gemeente op de rand van de hoger gelegen pleistocene gronden. De bebouwing was aanvankelijk gesitueerd langs één weg, de huidige Stinsweg en Hoofdweg. Al voor 1830 kwam een zekere verdichting van de bebouwing op gang langs deze weg nabij het uiteinde van de Veenwoudstervaart, waar een klein haventje was aangelegd. In de 19e eeuw had het dorp een bescheiden marktfunctie.

Zuidelijk van het dorp lag de weg van Leeuwarden naar Groningen, die in 1830 werd verhard. De aansluiting van Dokkum en de Dokkumerwouden op deze weg liep via Veenwouden en tot 1850 via Veenwoudsterwal. In dat jaar kwam de verharde weg van Dokkum via Bergum naar Heerenveen gereed, die vanaf Veenwouden een nieuw tracé in zuidelijke richting kreeg. In 1866 werd direct ten zuiden van de dorpskom de spoorlijn tussen Groningen en Leeuwarden aangelegd, waaraan Veenwouden een halteplaats kreeg. Om de trein beter bereikbaar te maken voor de bewoners uit de omgeving werd in 1880 een tramverbinding tussen Dokkum en Veenwouden aangelegd. De aanwezigheid van de spoorlijn en de tramverbinding heeft de vestiging van forensen en renteniers op gang gebracht. In het dorp staan nog verscheidene villa's. Aan de spoorlijn ten zuidwesten van het dorp werd in 1879 de zuivelfabriek Freia gebouwd, welke in 1918 werd vervangen door een nieuw complex in beton. Daartegenover, aan de noordzijde van het spoor, werden (tege-

lijkertijd ?) een achttal (fabrieks- ?) woningen gebouwd. Vooral in de 20ste eeuw vond een aanzienlijke toename plaats van de woonbebouwing. Aanvankelijk werd er vooral gebouwd langs de Stinsweg-Hoofdweg, de Veenwoudstervaart en de daar tegenover gelegen Feintenslaan. In de jaren dertig werden met name aan de westzijde van het dorp verschillende vrijstaande woningen gebouwd zowel aan de Stinsweg, als aan de nieuw aangelegde Nieuweweg en Falkenaweg.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de Veenwoudstervaart gedempt. Het is ook de periode waarin de meer grootschalige uitbreidingen tot stand kwamen. Vooral na 1960 werd er druk gebouwd en kwamen vele forensen in dit dorp wonen. Zowel aan de west- als aan de oostzijde van het dorp verrezen nieuwbouwwijken. Momenteel wordt ook aan de noordzijde gebouwd. In de hierdoor ontstane plattegrond is de historische structuur nog slechts met enige moeite te herkennen.

Wouterswoude

Het in noord-zuid-richting gelegen langgerekte dorpsgebied wordt door twee oost-west lopende wegen doorsneden. De Voorweg in het zuidelijke deel van het dorpsgebied vormt het verlengde van de hoofdweg door de dorpen Akkerwoude, Murmerwoude en Dantumawoude. In Wouterswoude was de Achterweg van meer belang omdat daaraan de kerk en het merendeel van de bebouwing waren gelegen. In Wouterswoude heeft de verschuiving van de bewoning in zuidelijke richting niet plaatsgevonden; de voor de landbouw bruikbare gronden strekten zich hier minder ver uit naar het zuiden. Omdat de dichtheid van de bebouwing sinds 1850 maar weinig is toegenomen heeft dit dorp haar agrarische karakter behouden.

Zwaagwesteinde

De naam van het dorp duidt op het westelijk einde van Kollumerzwaag. In 1564 werd de weg van Kollumerzwaag in westelijke richting naar Veenwouden doorgetrokken. De bebouwing lag aanvankelijk vooral langs deze weg. Het zuidelijke deel van het dorpsgebied bestond uit schrale heidegrond, waar het veen ten behoeve van de turfwinning was afgegraven. In de 18e eeuw vestigde zich hier een verarmde bevolkingsgroep, bestaande uit dagloners, veenarbeiders en venters. De woningen, voor het merendeel bestaande uit schamele, kleine, met plaggen gedekte hutten (zogenaamde spitketen), lagen verspreid over de heide.

In 1866 werd over de heide de spoorlijn tussen Leeuwarden en Groningen aangelegd; pas in 1902 kreeg het dorp een halteplaats. Na 1900 kwam in de huisvestingssituatie op de heide langzaam verbetering, mede door toedoen van de Bouwvereniging "Dantumadeel". Het aantal plaggenhutten verminderde ten gunste van uit steen opgetrokken woningen, die overigens ook van geringe omvang waren. Van deze zogenaamde woudhuisjes zijn aan de Koopmanslaan enige exemplaren bewaard gebleven. De laatste heidehutten werden in 1939 opgeruimd. Overigens is ook een groot deel van de oudste woningen van de bouwvereniging inmiddels afgebroken.

De handelsactiviteiten van de inwoners hebben gaandeweg een degelijker en bredere basis gekregen, waaruit in de 20e eeuw verscheidene handels- en transportondernemingen zijn voortgekomen (waaronder : Handelsvereniging fa. Baarsma (1911) met confectieafdeling (1916), later confectiefabriek (1927); warenhuis van Sikke Boukes (1926)). De grote panden welke voor deze ondernemingen in de eerste decennia van deze eeuw aan de Voorstraat werden gebouwd, zijn grotendeels bewaard gebleven.

Door de voortdurende groei is na de Tweede Wereldoorlog een dorpskom ontstaan ten zuiden van de Voorstraat. Buiten deze kom is het vroegere karakter van onregelmatig verspreide bewoning hier en daar nog aanwezig.

6.3 Gehuchten

Oostwoud

Oostwoud is een gehucht, gelegen ten oosten van het dorp Driesum en omvat de bebouwing ten oosten van de Rinsmastate.

Veenwoudsterwal

De nederzetting Veenwoudsterwal is waarschijnlijk ontstaan als gevolg van de verplaatsing van de bewoning van een noordelijker gelegen nederzetting. De verdere ontwikkeling is nauw verbonden met de turfwinning, welke reeds plaatsvond in de 15e eeuw en tot in de 19e eeuw voortduurde. De bebouwing van Veenwoudsterwal, deels ook in Tytsjerksteradiel gelegen, is aan weerszijden van de vaart gesitueerd en heeft zich in de loop van de 19e en 20e eeuw nog enigszins verdicht.

6.4 Verspreide bebouwing

De verspreide bebouwing, welke vrij algemeen was op de hoger gelegen delen van de gemeente, bestond uit boerderijen en uit states, waarvan het merendeel reeds lang is verdwenen of vervangen door een boerderij.

In het westelijke, laag gelegen deel van de gemeente kwam tot in de jaren dertig nauwelijks bebouwing voor. In die jaren werden in het nieuw ontgonnen Buitenveld een achttal boerderijen gebouwd.

LITERATUUR

ALGEMEEN

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1985 t/m 1-1-1989), nr. 125. Leeuwarden 1989.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspecten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Fryske Akademy. Fries Molenboek. Leeuwarden, 1980.

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

Ir. P.A. van der Sluis. Cultuurtechnische ontwikkelingen in de Friese Wouden na 1918. Drachten, 1963.

K.A. Walther en G.L. Rienks. Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân. Boalsert. (2 delen)

DANTUMADEEL

G. E. v.d. Bei en A. Holvast. 1926-1976. 50 jaar Hindurk "Hierbaas"/H.W. Veenstra. Uitgave "Oudheidkamer Dantumadeel", november 1984.

G.E. v.d. Bei. De Westereen/Zwaagwesteinde. Kollum / Heerenveen, december 1989. (Dl. 2 uit de Geert E. van der Bei - serie)

Herma M. van den Berg. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Noordelijk Oostergo, Deel III Dantumadeel. 's-Gravenhage 1984.

W. Duinkerken. Dantumawoude, een dorp in Dantumadeel. Z.pl., 1980.

W. Duinkerken. Rinsumageest en Sijbrandahuis. Van onder de klokslag van Rinsumageest en Sijbrandahuis. Z.pl., 1978.

Gosse J. Minnema en Jouke U. Venema. Oud Akkerwoude en Murmerwoude in woord en beeld. Uitgave "Oudheidkamer Dantumadeel", 1981.

Luuk van der Veen (red.). Damwoude van 1900 tot nu. Leeuwarden 1984. (Steden & Dorpen Reeks Friesland nr. 1)

Printen fan âld Driezum, Wâlterswâld en Damwâld. Uitgave van de Doarpsbelangbestjûren Driezum, Wâlterswâld en Damwâld, april 1980.

Geraadpleegd kaartmateriaal :

Grietenijkaarten van B. Schotanus a Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma 1718.

Kadastrale minuteplannen ca. 1823.

Grietenijkaart van 1847 van W. Eekhoff.

Topografische kaarten ca. 1930 en de (gedeeltelijk) herziene versies van ca. 1945.

BIJLAGE I

BEVOLKINGSONTWIKKELING

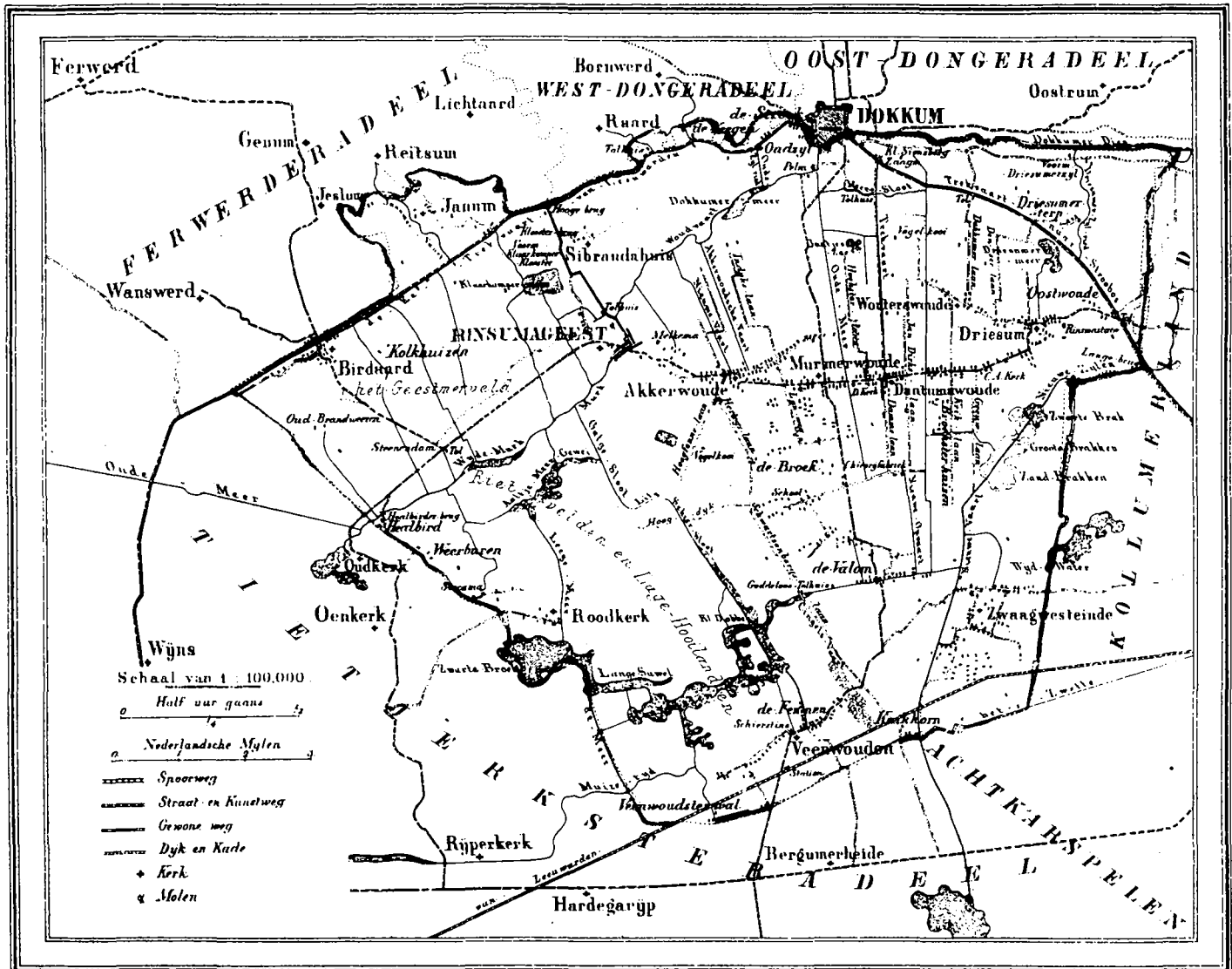
	1989	1856	1876	1896	1925	1940
Broeksterwoude	1294					
Damwoude	5789					
Dantumawoude		732	821	970	1540	1152
Akkerwoude		1246	1801	2079	2583	2749
Murmerwoude		622	883	996	1164	1223
Driesum	922	796	872	857	962	1013
Rinsumageest	1027	893	925	1049	1407	1342
Roodkerk	221	156	300	340	328	309
Sybrandahuis	63	157	153	165	175	167
De Valom	233					
Veenwouden	3710	826	908	1053	1218	1381
Wouterswoude	1015	540	684	796	970	1034
Zwaagwesteinde	4974	1288	1494	1835	2716	3119

Opmerkingen :

Dantumawoude, Akkerwoude en Murmerwoude werden in 1971 samengevoegd tot Damwoude. Broeksterwoude en De Valom werden in 1964 zelfstandige dorpen en hoorden daarvoor onder Akkerwoude.

PROVINCIE FRIESLAND.

GEMEENTE DANTUMADEEL.

Kaart 2 Verkavelingstypen, situatie omstreeks 1850.

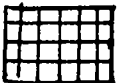
Regelmatische blokverkaveling
(zonder hoofdrichiting)

Onregelmatige blokverkaveling

Hooilandverkaveling met
verdeling in blokken

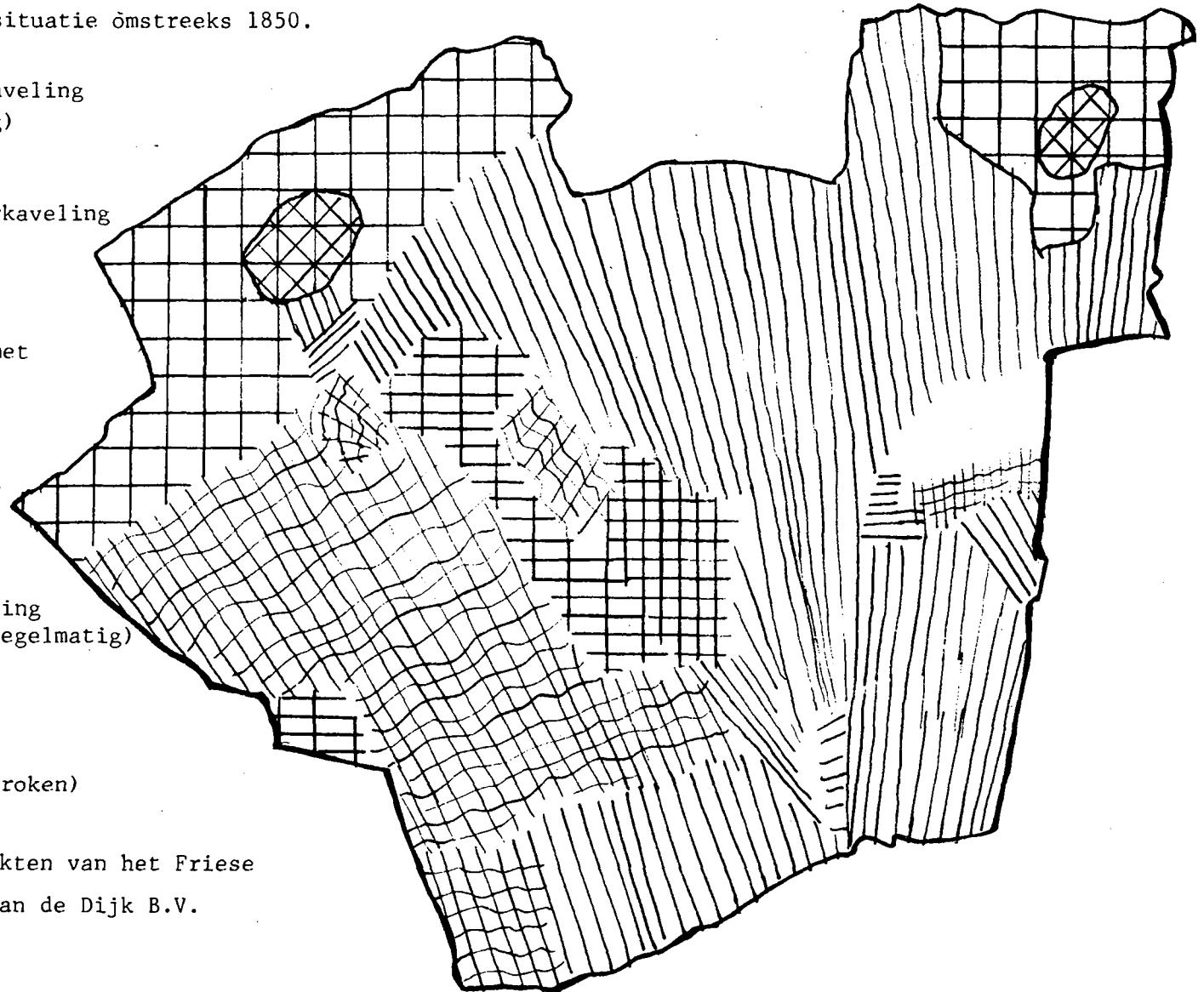
Rationele verkaveling
uit de 17e eeuw

Opstreckende verkaveling
op het zand (veelal regelmatig)

Hooilandenverkaveling
(zeer lange smalle stroken)

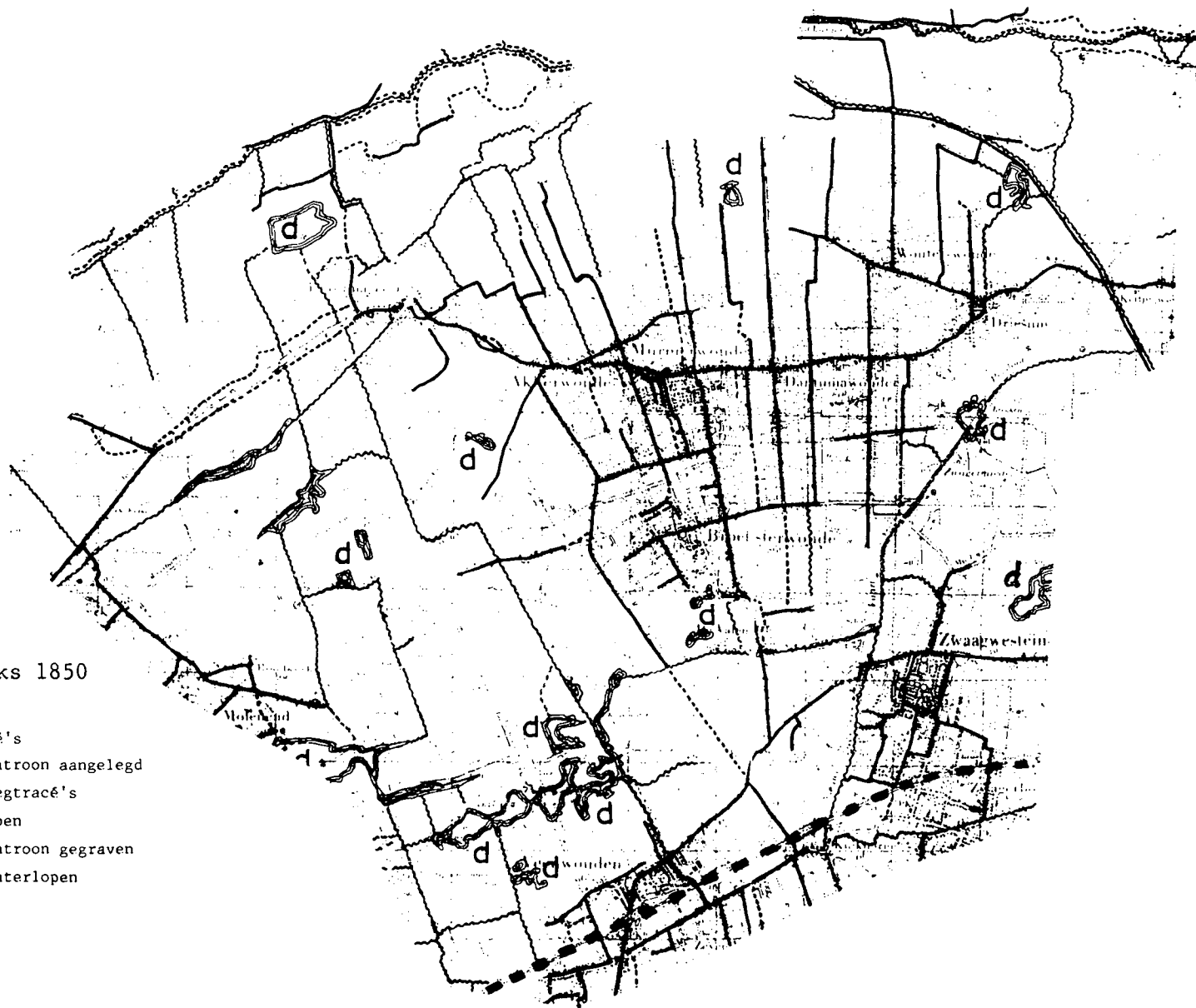
Naar : Kultuurhistorische Aspecten van het Friese
Landschap. Buro Bügel/van de Dijk B.V.
Groningen 1979.

Kaart 3 Infrastructuur

Wegen en waterlopen omstreeks 1850

- Omstreeks 1970 nog bestaande wegtracé's
- == idem buiten het lokale verkavelingspatroon aangelegd
- - - omstreeks 1970 niet meer aanwezige wegtracé's
- ~~~~ Omstreeks 1970 nog bestaande waterlopen
- ~~~~ idem buiten het lokale verkavelingspatroon gegraven
- . - . - Omstreeks 1970 niet meer aanwezige waterlopen
- ~~~~ Meren
- d Toevoeging voor drooggelegde meren

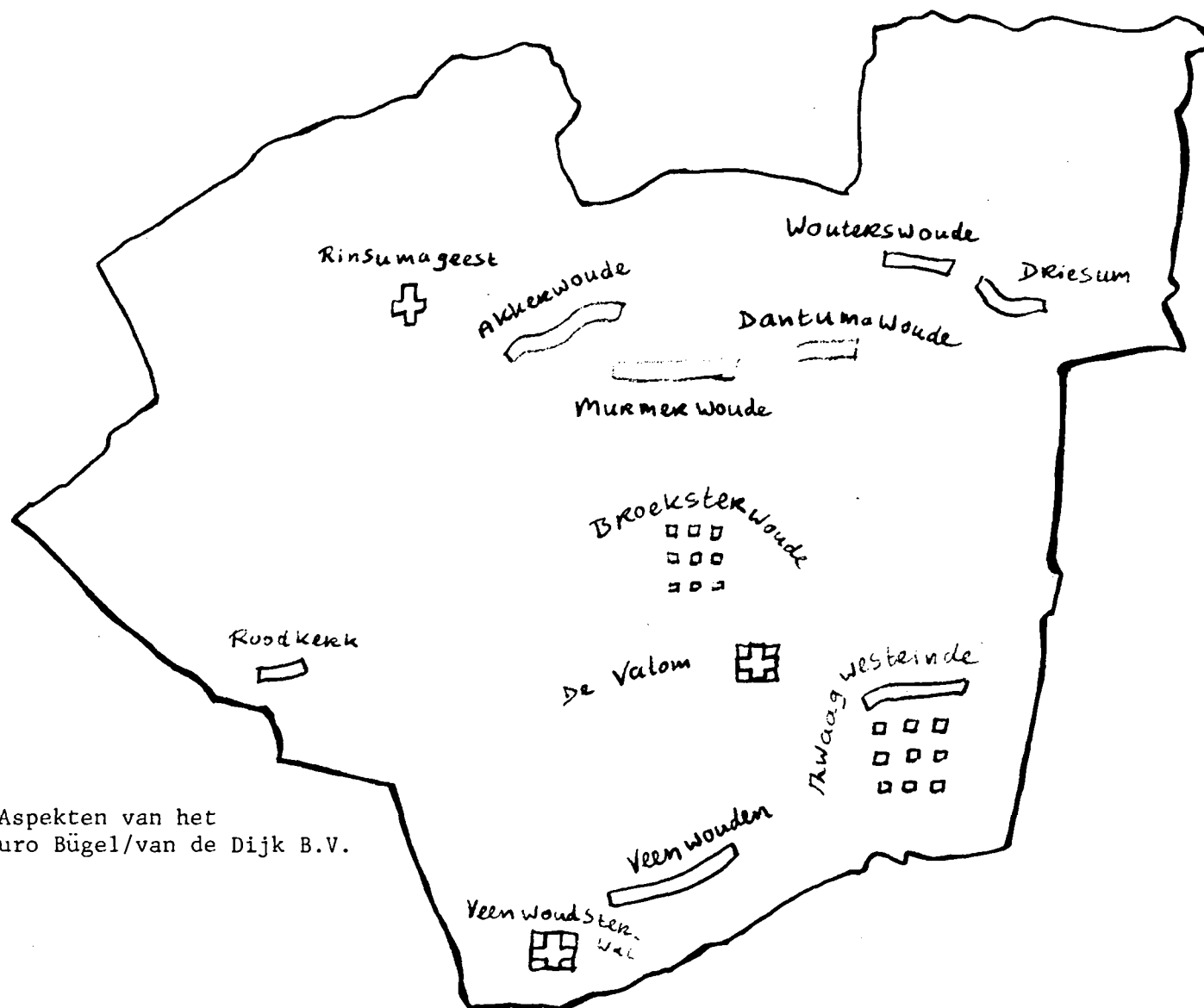
■ ■ ■ ■ Spoorweg

Naar : Kulturhistorische Aspecten van het Friese Landschap
Buro Bügel/van de Dijk B.V. Groningen 1979.

Kaart 4 Nederzettingstypen

- kruisdorpen
- wegdorpen
- heidedorpen
- veenontginningsdorpen

Naar : Kulturhistorische Aspecten van het
Friese Landschap. Buro Bügel/van de Dijk B.V.
Groningen 1979.